

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 109
(18842)

2016 чылдың
сентябрь 20
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА Ш.В. КАРА-ООЛДУҢ КЫЙГЫРЫЫ

Эргим чаңгыс
чер-чурттугларым!

Меңээ болгаш мээң командамга чай-
тыш чок бүзүрелиңер дээш, Россияның
резидентизи В.В. Путинге болгаш
чаңгыс демниг Россия» партиязының
президенти Д.А. Медведевке хүндүткелиңер
сы силерге өөрүп четтирдим. Бо дээрге
истиң ниити тиилелгевис-тир. Боттуг
сыл-херектер дээш бадылаан силер.
аада чедишкиннерни ШУПТУ КАДЫ
дип алган бис.

Силерниң шилилгелер — шын оруктап
рун олар бис дээрзин меңээ бадыткады.
мдык чүүлдер күүсеттинмээн, чамдык-
ры ындыг дүрген болбаан-даа болза,
штудуге ажилдап, бот-боттарывысты
ынап, кижиниң бөдүүн негелдезин
иринге өөренип, эрге-чагырганы
турарда чогаадып каан сорулгаларны
адым-бир кижиниң политиктиг үзелин
аадалаваан бис.

Силерниң шилилгелер — амыдырал-
та, төрөөн республикавыстың болгаш
Россияның келир үезинче бир дөмей
рутурарывыстың бадыткалы-дыр. Ын-
чаңгыс демниг болур чорук — аажок
ар чүүл-дүр.

Мен — силерниң бирээңер-дир мен
разинге чоргаарландым, бистиң чаңгыс
ивисти камгалаар болгаш быжыглаар
ш, силерниң идегелиңерни болгаш
урелиңерни шынзыдар дээш бүгү
ддерни кылыр мен. Бистиң сырый
ивис Тываның чаагай чоруу дээш,
тиң хөй националдыг чонувустуң
ай чоруу дээш эң күженишкенин
аадаар уjurлуг.

Одумнуң политиктиг удурланыкчыла-
га болгаш эң чайгылыш чок адаанна-
чыларымга өөрүп четтирдим. Силер
ажылдаар, өскерилгелерден кортпас,
сорулгаларны салыр болгаш чаа-чаа
тарны дилеп тывар аргаларны меңээ
истиңар. Силерниң ачыңарда мээң
м Тываны сайзыралче чедиреринге
лаарынга белен чаңгыс үзелдиг
ум апарган.

О соңгулдаларны белеткеп, ону
лу-биле, шынчы чорук болгаш ажык-
биле хандырган бүгү кижилерге
ирдим. Ол дээрге чүгле соңгулда
ссияларының кижигүннери звес-
Оларның аразында эрге-хоойлу
лакчылары, судьялар, журналистер
аш аңгы-аңгы ажил-херектерлиг
луң кижилер бар, оларның аразында
ыннарга, балыкчыларга, тайгада
н тывыкчыларыга бюллетеньнер
ген чолаачылар база кирип турар.
шупту ажилын эң бедик деңгелге,
кил-биле кылганнар.

Гү-ниити соңгулдаларга тиилелге
э улуг харысалганы онаап турар
ин эки билип тур мен.

рунунда эгелээн херээвисти чүгле
чылаар звес, төрөөн республи-
ка төлөптүг амыдыралды тургу-
чуугула айтырыгларны шиитпир-
дээш сорулгаларывысты болгаш
ишкениннеривисти ийи дакпыр улгат-
уjurлуг бис. Силерниң-биле кады
Эргим Чаңгыс чер-чурттугларым!

• Республиканың соңгулда участоктарынга

ЧОННУҢ ШИЛИЛГЕЗИ

Сентябрь 18-те соңгулдаларга чоннуң идепкейи, мурнунда соңгулдаларга
деңнээрге, элээн бедик боор дээрзи оон мурнуу чарыында-ла илдең турган.
Бир звес Күрүне Думазынга депутаттарның соңгулдаларын алыр болза,
олар чаа негелделер-биле эрткен, депутаттарның чартык кезинин партийжи
даңзылар-биле, база бир чартыын чаңгыс мандаттыг округтардан соңгаан.
Соңгулдаларга киришкен партияларның саны көвүдээн, боттарының та-
лалакчыларын соңгукчуларның аразындан тывар дээш, олар улуг тайыл-
быр, суртаал ажилын чоруткан. А бистиң республикага соңгулдаларга
соңгукчуларның кончуг идепкейлиг киришкени Тываның Баштыңының
соңгулдалары-биле база холбаалыг болган.

Кызыл кожууннуң төвү Каа-Хем суур-
да Солаан Базыр-оол аттыг культура
төвүндө № 86 соңгулда участогунга
соңгукчулар соңгулда участогунуң ажит-

тынар үези эртенгиниң 8 шак четпээнде-
ле элээн хөй чыгып келген болгаш,
соңгууру-биле оочурлап алганнар. Ха-
мыкты мурнай келген соңгукчу Сергей

Кимович Салчак бюллетеньнерни баштай
ап, бо соңгулда участогунга бадылааш-
кынны ажиткан.

№ 86 соңгулда участогунга соңгук-
чуларның бадылаашкын кылырынга
таарымчалыг байдал тургустунган. Тыва
Республиканың Баштыңының албан-
дужаалынга, Россия Федерациязының
Күрүне Думазынга политиктиг эрге-чагыр-
гага кордакчы партияларның, № 32 чаңгыс
мандаттыг соңгулда округундан Күрүне
Думазының депутатынга соңгуктуруп
турар кордакчыларның дугайында тайыл-

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

• Парлалга конференциязы

ЧОНУВУСКА ЧЕТТИРДИВИС

Дүүн, сентябрь 19-та, Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр күүседип турар Шолбан Кара-оол, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Күрүне Думазының депутадынга № 32 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан кандидат Мерген Ооржак, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва Республиканың Дээди Хуралында фракциязының удуртукчузу Виктор Глухов сентябрь 18-те чаңгыс аай соңгулдалар хүнүнүн баш бурунгаар түнелдеринин дугайында парлалга конференциязын массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары-биле Дээди Хуралдың бажыңыга эрттиргеннер.

Чаңгыс аай соңгулдалар хүнүндө Тываның соңгукчуларының 91,37 хуузу соңгулдаларга киришкени Россияда эң бедик көргүзүг дээрзин Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр күүседип турар Шолбан Кара-оол парлалга конференцияның эгезинде демдеглээш, херек кырында кылдыганы болгаш кылыр ажил-херектер дээш бадылаан республиканың чонунга өөрүп четтиргенин массалыг информация чепсектери дамчыштыр илереткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Күрүне Думазының депутадынга № 32 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан кандидат Мерген Ооржак олар база соңгулдаларга идепкейлиг киришкени, чөптүг шилилгени кылганы дээш чонга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Журналистерниң айтырыгларына харыылап тура, чоннун шилилгези биске кончуг шыңгы харыысалганы онаал, моон соңгаар улам кызып ажилдаар тура-сорукту берген деп Шолбан Кара-оол демдеглээш, Тиелге бисти канчап-даа оожуктурбас ужуруг, кылган ажил-агыи-высты уламчылаар, чаа үүлехеректерни эгелээр дээш, амырдыш чок ажилдаар ужуруг бис деп, Шолбан Кара-оол айткан.

Чазак-чагырга черлеринге өскерилгелер дугайында айтырыгга хоочун кадрларның арга-дуржулганын, аныяк ажилдакчыларның тура-соруун ажылаар апаар бис деп Шолбан Кара-оол харыылаан. Тыва Республиканың Баштыңының албан-дужаал дүжүлгезинге саадаарының езулалын ажилчын байдалга улуг шүүдел чокка эрттирер, аңаа Россияның регионнарының удуртукчулары эш-өөрүн чалаар, оларның-биле ужуражылга ажил-херектерге база ажыктыг апаар деп республиканың удуртукчузу дыңнаткан.

Парлалга конференциязының үезинде Шолбан Кара-оолдун телефонунга байыр чедиришкенин улаштыр-улаштыр кээп турган.

«Шынның» корр.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
Бир материалдарны участокке кирер эжиктин чанында аскан. Соңгукчуларның чамдыызы партиялар болгаш кордакчылар дугайында оон база катап номчуп алгаш, бадылаары-биле кирип турдулар. Эртеги шактарда соңгукчуларның бадылаары үзүк чок болган. Оларның-биле чугаалажырывыска, колдуунда соңгулдалар хүнүндө ажилдаар, картофель казып азы боттарының ажил-херээниң аайы-биле чорук чоруур кижилер кээп бадылап турар болдулар.

Каа-Хем суурда №86 соңгулда участогунга Тываның бирги удуртукчузу Шолбан Кара-оол соңгулдаларга киржип турар. Бо удаада Шолбан Валерьевич өөнүн ишти-биле кады дүүштекиниң он ийи, бир шак аразында кээп бадылаан.

Бадылаан соонда Шолбан Кара-оол журналистерге:

— Беш бюллетеньнер-биле бадыладым. Эрге-чагырганың аңгы-аңгы деңгелдеринин соңгулдаларын эрттирер турар-дыр бис. Бо соңгулдаларга эң-не кол чүүл — эрге-чагырганың үндезини чон дээрзин бөгүн медресе билеп турарывыс-тыр. Меңз кээп турар медресе езугаар, соңгулдаларга чон идепкейлиг киржип турар. Бистиң республикага черле ыңдыг болгай. Бөгүн агаар-бойдус база дыка аяс-тыр. Сагыш-сеткиливис база ыңдыг-дыр, чүге дээрге соңгулдаларга киржири дээрге сагыш-сеткиливистиң бир янзы байдалы-дыр. Агаар-бойдус безин соңгулдалар эки эртерин деткип турар ышкаш-тыр — деп чугаалаан.

Каа-Хем суурда № 86 соңгулда участогунун комиссия даргазы Любовь Докуй бо соңгулдаларга чоннун киржилгезинин идепкейин демдеглээш:

— Тыва Республиканың Баштыңының, Күрүне Думазының депутаттарының соңгулда-

ларындан аңгыда Кызыл кожуунун Төлээлекчилер хуралының, Каа-Хем сумунун Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдалары база эртип турар. Ынчангаш бо соңгулдалар биске кончуг харыысалгалыг — деп дыңнаткаш, соңгулда участогунда бүрүткеткен соңгукчуларның 70 хуудан эвээш эвези соңгулдаларга киржир ужуруг дээрзинге бүзүрелин илеретти.

Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчылары № 86 соңгулда участогунун даштынга соңгулдаларга хамаарыштыр айтырыг-хары ажилын чорудуп хүнээш.

Эртем ажилдакчызы Чай-Суу Чамзын:

— Соңгул каапкан соңгукчуларны айтырыг-харыга хаара тудуп тур бис. Бистиң айтырыгларывыска оларның харыылары-биле алырга, соңгукчуларның хей кезии Тыва Республиканың Баштыңы албан-дужаалга Шолбан Кара-оолду, Күрүне Думазының депутадынга №32 чаңгыс мандат-

тыг округтан Мерген Ооржакты соңгаан бооп турар. Политиктиг партиялардан «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияны хей соңгукчулар деткип турар. «Россия Федерациязының Коммунисттиг партиясы» политиктиг партияның талалакчылары база эвээш эвес — деп чугаалады. — Бистиң айтырыгларывыска харыылар соңгулдаларның кандыг чоруп турарының ылаптыг бадыткалы эвес дээрзин сагындырып каайн. Соңгукчулар биске харыызы-биле оон херек кырында канчаар бадылааны дүүшпес бооп болур.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурнун чону бо соңгулдаларга идепкейлиг киржип турарын №88, № 89 соңгулда участоктарының комиссия даргалары база бадыткадылар.

Каа-Хем суурнун №1 школада № 89 соңгулда участогунун комиссия даргазы Алимаа Самдан:

— Соңгулда участогу ажиттыганы соонда чон үзүк чок кээп бадылап тур — деп дыңнатты. — Дүүш мурнунга чедир соңгукчуларның 20 ажыг хуузу бадылап каапты.

КЫЗЫЛ ХООРАЙГА

Пролетарский №7 болгаш Молодежный №8 соңгулда участоктарының комиссиялары Тываның күрүне университетинин юридиктиг факультеди турар корпустун (моон мурнунда аңаа «Политех» турган) ийи-үш дугаар каыттарынга соңгукчуларны хүлээп алган.

Ийи дугаар каытта участок соңгулда комиссиязының 11 кежигүнү чай-даа чок, келген соңгукчу бүрүзүнүн паспортун езугаар демдегеп бүрүткээш, үш калбак соңгулда бюллетенин

тыпсып берип олурлар. Хайгааракчылар база олуттарында. Оларның бирээзи «Чөптүг Россия» партиязының төлээзи Эрес Намчын-оол-биле чугаалаштым. Оон санап, демдегеп алганы-биле хүндүскүнүн 12 шакка чедир 400 киж кээп каапкан болду. А участка соңгууру ужуруг 2800 киж бар. Корум-чурум хажыдышыкы-даа болбаанын, улустун идепкейлиин дыңнатты. «Кежээ 8 шак соонда санаашкына база хайгаарап турар силер ыйнаан?» деп айты-

рарымга, «Албан хайгаарап көөр бис» деп бадыткады. Шупту партиялардан хайгааракчылар бар, ында чүгле «Яблоко» партиязындан төлээ чок болду.

Соңгул каапкан үнүп келген чамдык кижилерден коридорга каш айтырыгны салгыладым. Хем флорунун формазын кеткен Анатолий Иосифович Ушпиль чажам дивейн, күзелди-биле харыылап берди. Ол бо сентябрь айның 29-та хем флорунга (чаңгыс черге!) ажилдаанындан бээр 45 чыл болур, бүгү назыда

Соңгукчуларывыстың 8 эвээш эвези соңгулдаларга киржир деп идеп тур бис. Таисия Куулар атты да № 88 соңгулда участка комиссия даргазы Раднаас Ооржактың мурнуку соңгулдалар дүүш соонда хей соңгулдаларга эртен хей соңгукчулар бадылап турганын сагындырды. — Бистиң участкада соңгукчулар бүрүткеткен. 1 минута үеге чедир 540 бадылады. Ол дээрге 6 хуузу-дур. Бо соңгулда соңгукчуларывыстың 80 хейү киржиринге бүзүрелин илеретти. Участокта партияларның хайгаарап база ажилдап турар, лаашкыннар үезинде дүүш хажыдышыкы дугайында оларның талачаңгыс-даа сагындырып дал кирбеди.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурнун чону соңгулда идепкейлиг киришкени даа соңгулда участка көрдүвүс. Ол ылаптыг болган. Ол дээрге республиканың чонунун хейи ниитилел-политиктиг туружунун херек кылыр. Баш бурунгаар медресе езугаар, соңгулдага киржип турарының 80 хуузу Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолду да, №32 чаңгыс мандаттыг округундан Күрүне Думазының депутадынга Мерген Ооржактың соңгукчуларын деткимчезин алган.

Соңгулдаларның түнүгү дугайында чиге медресе республиканың Төп соон комиссиязы чоокку хүнү дыңнадылар.

Шангыр-оол МОИШ Владимир ЧАДАМБАЛЫР тырттырган чуруу

Соңгулда участогу. 12.30 шакка ажыг соңгукчу бюллетень-биле оочурлап тур. Аңаа чедир 324 киж соңгукчулар киржип турар.

Кызылдың транспорт техникумунун 23 дугаар тодоронный соңгулда участогуна 12 шакка чедир киж соңгаан. Техникумунун вискээринде хөгжүм дугайы-ырактан-на дыңнап соңгукчуларның хей-ажаа көдүрүп, соңгулдага езулбайырыгын шинчип кирип турар.

Участок бүрүзүндө политиктиг ажилдакчылары, хайгааракчылар, буфет ажилдап турдулар.

Шончалай ХОВАЛАНОВ Авто тырттырган чуруу

«коммунисттиг күш-ажыл шалыпчызы», «социалисттиг ыштың тиелекчизи» болуп келген. Хем флорун дүжүп-даа алган болза, «Суг оруктары» участка артып калган, ол аңаа даа ажилдавышаан. Россияның коммунисттиг партиясы дээш соңгаанын чажырып Ийет, канчаар соңгууру кижилер бодунун эргези-дир.

Аныяк өг-бүлө Куулар «Чаңгыс демниг Россия» Шолбан Кара-оол болгаш Мерген Ооржактың (Уланчызы 3-кү арында)

Республиканың соңгулда участоктарына

(Төнчүзү. Эгези
1,2-ги арыннарда).

Ооржакты соңгааннар. «Ажыл-
дап турар улус ажылын уламчы-
лазыннар» диштилер.

Ук өөредилге чериниң үшкү
кадында №8 участок комис-
сиясында 10 кижиле база-ла чай-
чок. Мында эң-не таарымча
чок чүве – чүгле ийи көжеге
артынче улустун хөй оочурлап
турары. Соңгукчулар Лариса
Күжүгеттин, Чечек Бадарчинин
шилпип алышканы база демги
өг-бүленин ышкаш болду.
База-ла «Эгелеп алган ажылда-
рын төнчүзүңге чедир кылзын-
нар» деп күзеп кагдылар.

Сентябрь 18-тин хүнүнде
эргенги шактарда Кызылдың
ш соңгулда участоктарына
барып, соңгулдаларның чоруп
турар байдалы-биле таныштым.
Бир дугаарында Кызылдың
11 школазында ажылдап тур-
ар №4 «Школьный» соңгулда
участокка сес шак чедип турда
ардым. Участоктуң соңгулда
комиссиязының кежигүннери
айда-ла олуттарын ээлепкен
аштай келген соңгукчуну ши-
липпи кылырынче чалапты.
мыл ол?

Участоктуң соңгулда комис-
сиязының кежигүнү Римма Ва-
ильевна Биче-оол туруп кел-
ш чеден ажыг харлыг Кызыл
оорайның чурттакчызы Гали-
на Александровна Хопровага
айыр чедиргеш, идепкейлиг
аааты туружу дээш суй бе-
ли сунду.

Кеземчелер күүседир феде-
ралдык албан чериниң респу-
блика эргелелинге үр чылдарда
жылдаш, хүндүлүг дышта-
агаже үнген Айдың Оолакай-
ыч Кууларга соңгулду каапкан
онда ужураштым. Ол сал-
айтырымга чазык-чаагай

Чамдык соңгукчуларны интер-
вьюже чалаарымга, ынакшавас,
аттарын-даа адавайын чугаалажып
болур дээримге-даа, хоржок бол-
ду. Ол база улустун эргези-дир,
кымны-даа, кажан-даа, албадаар
эрге кымга-даа бердинмээн.

Адын адап бербээн соңгукчу
аныяк эр «чалалга эккеп бербейн
турар, кырган улусту 3 дугаар
кайтче үндүрүп турар» деп тур-
да, оларның бирээзи залдан
үнүп келди. Роза Халааевна Бе-
зи: «Ийи дугаар каътка чеде бээ-
ривиске, үш дугаар каътта дээн.
Хан базыышкыны улуг, бээр арай
деп үнүп келдим. Бир дугаар
каътка олурар чер тыппаан улус

бе? Оон аңгыда мында аш-чем-
даа сатпайн турар-дыр. Мурнун-
да кижиле уруг-дарыгга амданныг
чемнерни соңгулдадан садып
аппаар чүве-ле болгай». Шынал-
ла, соңгукчулар ийи биле үш ду-
гаар каъттар аразына азып-ла
турар болдулар. Бирги каъдынга
кирип кээрге, байыр-найыр шин-
чи чок, чалгааранчы кончуг,
ыры-хөгжүм-даа дыңналбас,
буфет аймаа-даа чок. Оода бу-
фет канчап эккеп болбазыл? Ын-
чангаш бодумнуң өмүнээмден
соңгулдаларны моон соңгаар
аянныг кылдыр организастан
турарын күзеп каайн.

Надежда ЭРГЕП.

хүлүмзүрээш: — Кижиле чажы-
р чүү боор, партиялардан «Чаңгыс
демниг Россия» дээш, а РФ-тиң
Күрүне Думазының депуда-
дынче Мерген Ооржак, Чазак
Даргазынче Шолбан Кара-оол
дээш соңгудум – деп хөглүг чу-
гаалааш, чанып чорупту.

Айдың-биле чугаалажып
турумда участоктуң соңгулда
комиссиязынче оочурлаан кижиле
саны он ажа берди. А шакты
көөрүмге 8 шактан чаа-ла 4
минута ажып тур. «Мен бодум
база соңгукчу кижиле болгай
мен, кайыын боор, орайтаар
деп бардым» деп сактып кел-
геш, паспортта кирип бижидилге
езугаар хамааржыр участогумче
шилпигени кылыры-биле дала-
жыптым.

Оюн Күрседи кудумчунуң
4 дугаар бажыында турар
№5 «Первомайский» соңгулда
участокка чеде бээримге
он шаа кижиле ээлчег манаан
турлар. Оочурум чедип кээрге
кире бергеш, адресим адап
бээримге, бирээзи оргаш: «Бээр
эртип келиңер» дээрге чеде бер-
дим. Соңгукчулар даңзызындан
адымны саат чокка тыпкаш,

паспорт езугаар демдеглелди
кылгаш, үш черге ат салдыр-
гаш, үш бюллетень ап берди.
Мен оларны алгаш, чогуур чер-
леринге демдектерни салгаш,
урнаже сункаш, сандайга барып
олуруп алгаш, соңгукчуларның
идепкейи улуг-дур эвесле деп
блокнотумга демдегеп алгаш,
оруум уламчылап чоруптум.

Дараазында Кызылдың
№4 школазында ажылдап тур-
ар Мугурнуң №9 соңгулда
участокка чеде бердим. Чон
үзүктел чок үнүп, кирип тура-
рын эскердим. Шакты көөрүмге
9 шак 35 минута тур. Соңгулда
комиссиязының даргазы Лари-
са Тюлюшова Карти бо шакка
чедир 100 ажыг кижиле соңгаанын
чугаалады.

Кайы-даа соңгулда участо-
тарында келген чонга таарым-
чалыг байдалдарны тургускан
дээрзин эскерип көрдүм. Ээлчег
манаан соңгукчулар дыштанып
олуруп кылдыр сандайларны
салган, буфеттер ажылдап
турар. А даштында кудумчуда
дүрген дуза машиналары белен
турар боор чорду.

Даш-оол МОНГУШ.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК КОЖУУНГА,
АК-ДОВУРАК ХООРАЙГА

Барыын-Хемчик кожуунда
участок соңгулда комиссия-
ры бар. Барыын-хемчик-
терге сентябрь 18 — эң-не
ыссалгалыг, шын шиит-
ни үндүрер хүн. Олар бо
де Тыва Республиканың
штыын — Чазаның Дарга-
ы, Россия Федерациязының
аралдыг Хуралының Күрүне
азының чедиги чыыжының
утаттарын, кожуунуң
ээлекчилер Хуралының беш-
ыыжының база сумуларның
ээлекчилер Хуралының
ткү чыыжының депутатта-
соңгааннар.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалык-
ка база сумуларга соңгулдалар
эргенгенин 8 шакта эгелээн.
Соңгулда участоктары эргежок
чугула дериг-херекселдер-биле
хандырттыганын, сумулар-биле
харылзаа үзүктел чок чоруп
турган. Соңгукчулар боттарының
хамааты хүлээлгезин меде-
рилип, чуртунуң, чонунуң, келир
үези дээш сагыш човап, идепкей-
лиг соңгааннар.

Ак-Довурак хоорайның де-
вискээр соңгулда участогунда
6 участок соңгулда комиссия-
ларында ниитизи-биле 6693
соңгукчу бүртүктеттинген. Учас-

ток бүрүзүңге соңгулдалар
чогуур үе-шагында эгелээн.
Чоннуң идепкейи улуг болган.

РФ-тиң Күрүне Думазы-
нче Мерген Ооржакты соңгук-
чуларның 79,9 хуузу, ТР-ниң
Баштыңы — Чазаның Дарга-
зынга Ш. Кара-оол дээш — 72,75
хуузу, «Чаңгыс демниг Россия»
партиязын 83, 07 хуузу бады-
лаан.

Барыын-Хемчик кожуун-
га база Ак-Довурак хоорайга
соңгулдалар үезинде корум-чу-
рум үрээшкенин демдеглет-
тинмээн.

Светлана ООРЖАК.

ЫРАККЫ ӨВҮРГЕ

Өвүр кожуунда 6 соңгулда
токтары бар, ында 34 кижиле
адал турар. Кожуунда ни-
и-биле 3572 соңгукчу бар.
ыүеде Өвүр кожуунуң деви-
р соңгулда комиссиязының
азы Айлаң Айдың-оол 1998
дан бээр секретарьлап, оон
акчылааш, 2010 чылдан бээр
азы бооп ажылдап келген.

РФ-тиң Федералдыг Хура-
ның Күрүне Думазының
и чыыжының депутатта-
ың болгаш Тыва Респуб-
аның Баштыңының-Ча-
ның Даргазының база ко-
ннуң Төлээлекчилер
ының депутаттарының

соңгулдаларының хүнү сентябрь
18-те Хандагайты суурнуң чурт-
такчылары дыка идепкейлиг бол-
ганнар. Геннадий Тумат аттыг
культура бажыынга эртежок-ле
кээримге, иштинде-даа, даштын-
да-даа соңгукчулар хөй болду.
Мугур 8 шак турда Өвүр кожуунуң
чагырга даргазы Сергей Куулар
соңгулду эгеледи. Оон соонда-ла
хандагайтыжылар идепкейлии
кончуг оочурлай бергеннер.

Кожуунуң Чаа-Суур, Дус-
Даг, Саглы, Солчур суурларында
«Мегафон» телефон харылзаа-
зы бар болгаш ажырбас, чүгле
ыракта Сарыг-Хөл сумузу-биле
харылзажыры берге, ол суурнуң

соңгулда участогунуң даргазы-
биле үш шак болгаш-ла, такса-
фон дамчыштыр чугаалажып
турду. Сес шактан 10 шакка
чедир ийи шактың түннели-биле
алырга кожуунуң соңгукчулары
40 хууга бадылаан болуп турар.

Соңгулда эрткен соонда ке-
жээки сан-түңнерден алырга,
«Чаңгыс демниг Россия» пар-
тиязы дээш өвүржүлөр 92,90
хуу, Күрүне Думазының чаңгыс
мандаттыг округунче кордакчы
Мерген Ооржак дээш 88,65,
Тываның Чазаның Даргазынче
Шолбан Кара-оол дээш 98,71 хуу
бадылаан.

Ася ТЮЛЮШ.

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУНГА

Чаа-Хөлдүн 168 дугаар соң-
гулда участогунда 8 шак чет-
пээнде-ле, соңгукчулар чедип
келген турлар. Оларның ара-
зындан эң баштай келген кижиле
«Шын» солуннуң доктаамал
бижикчизи Зоя Маады болду. Ол
чүгле боду келиринден аңгыда,
өг-бүлезин база эдертип эккеп-
ген. Ынчангаш чыылганнар аңаа
бир дугаар бадылаар эргени
берди.

Бо соңгулда участогунуң
даргазы Санданмаа Тараачы-
овна Сотпаның берген медээзи
езугаар участокта 1785 соңгукчу
бар. Чедери берге черлерде 89,
соңгулда участогундан дашкаар
соңгуур кылдыр 73 хамаатыдан
чагыг кирген.

Чаа-Хөлдө «Чодураа» уруг-
лар садының эргелекчизи Зоя
Тюлюшова Баазакай соңгул
каапкаш, үнүп кээрге, канчаар
соңгаанын айтырдым.

— «Чаңгыс демниг Россия-
ның» үндезилеттинген үезин-
ден бээр Тывада баштайгы
кежигүннерниң бирээзи мен. Ын-
чангаш чаңгыс чер-чурттуувус
РФ-тиң Чазаның кежигүнү
С.Шойгунуң тургусканы партия-
зын деткивейн, кандыг партия
деткир боор!

Шолбан Валерьевич уруглар
садтарын амгы үениң негелдези
езугаар кылдыртып, ажылгалче
кирип турарына дыка өөрүүр
мен. Бүдүн республикага уруг-
лар садтары дүжүп, сандарап
турда, Чаа-Хөлдө ийи уруглар
садтары берге үелерде безин
кагдынмаан.

Аныяктарга хамаарыштыр
телевилелдерни канчап деткивес
боор! Ол телевилелдер ам-даа
улам сайзырап, аныяк улуска
амыдыралда арга-шинээн бүрүнү-
биле боттандыраар арганы берип
турарына өөрүүр мен. Черле
ынчаш «Чаңгыс демниг Россия»
партияның деткимчези-биле арга-
дуржулгазы улуг Шолбан Кара-оол,
аныяк депутат Мерген Ооржак,
партияның даңзызы-биле эртип ту-
рар депутаттарывыс Тывавыстың,
чуртувустун хөгжүлдези дээш
холу дыңзыг ажылдарын күзээр-
ди мен. Тирилге «Россияны»
болур.

Зоя Тюлюшовнаның сөстө-
ринге чалгынналбас арга чок.
Мен база адак-бышкаам чиик
апарган ышкаш, хөлгеге олу-
рупкаш, Булуң-Терек сумузу-
аыттаным.

Мында 638 соңгукчу бүртү-
кеттинген. 10 шакта оларның

40 хуузу кээп соңгулкан. Куль-
тура бажыындан чаңгыланган
хөгжүм байырланчыг шинчи
кирип, чонну хаара тудуп тур-
ду. Суурнуң улуг назылыг эр
улустары культура бажыының
даштында олургулапкан, чай-
гы, күскү ажылдар дугайында
чугаалажып олурлар. Оларның
чугаазының-ужу-кыдыын дың-
наарымга: «Шойгуну, Кара-оол-
ду деткивейн, кымны деткир
боор, арткаанарын дыңнап бе-
зин көрбээн чордум» — дижи-
п олурду.

Айыжы Дагба-Лама бир ду-
гаар соңгул турар. Ол бо чылын
чаа школа дооскан. «Кым дээш
соңгудун? Билип болур бе?»
— деп айтырарымга: «Чаңгыс
дем дээш» — доктаавайн эрте
берди. «Чаңгыс демниг Россия»
дээр дээш ынча дээр ол чүве
ирги бе?! Ынчалза-даа оон ол
харызын ханы уткалыг дээрзин,
хая көрнүп келгеш, хүлүмзүрүп
каанындан эскердим.

Ак-Туругда соңгулда учас-
тогунуң даргазы Артур Маа-
дыр-оолович Данзын бо суурда
600 ажыг кижиле бар, 10 шактың
медээзи-биле 247 кижиле азы 47
хуузу соңгупканын дыңнатты.
Мааа бир дугаар соңгукчу 76
харлыг Алексей Тембрек болган.
Ол бистер чедип турувуста, 10
шак чартык үезинде безин, ам-
даа бар, соңгул келген хоочун
эштери-биле ужуражып турар
болду.

— Соңгулда — меңээ кезээде
байырлап. Чүге дээрме меңээ ха-
мааты туружум илередир арганы
берип турар. Сергей Күжүгетович
Шойгунуң ачазының авазы, ача-
зының кады төрээнери Ак-Туруг
ортумак школага ажылдап тур-
да, таныжар, эдержир аргалыг
болган мен. Тывавыс хөгжүп
сайзыраын дээш үнүм бердим.
Шилилгем шын дээрзинге би-
чии-даа чигинмес мен — деп, ол
чугаалады.

Чаа-Хөлге соңгукчулар бот-
идепкейин көргүзүп кээп тура-
ры дээрме база деткимче-дир.
Шанчыда 170 соңгукчунуң 124-ү
10 шакка чедир бадылапкан. Ол
чаңгыс дем болгаш хамааты бот-
медерелдин көргүзү.

RS: Чаа-хөлчүлөр
соңгулдага 97 хуу кириш-
кеш, «Чаңгыс демниг Рос-
сия» дээш 98 хуу, ТР-ниң
Баштыңының албан-дужаа-
лынче Шолбан Кара-оолду
99 хууга деткип бадылаан.

Айлаң ДАРЖАА.

18.09.2

ЧОН ШОЛБАН КАРА-ООЛДУ ДЕТКЭЭН

2016 чылдың сентябрь 18-те Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының чедиги чыыжының ээлчеглиг соңгулдалары, ооң-биле кады бистиң Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдалары база республиканың чер-черлерде Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары эрткен.

Соңгукчуларны эң-не сонуградып турган соңгулдалар Тыва Республиканың Баштыңының соңгулдалары болган, чүге дээрже бистиң ажил-иживиске, амыдырал-чуртталгавыска дорт хамаарылгалыг. Тыва Республиканың Баштыңы бедик албан-дужаалга кымны соңгуп алырының дугайында чугаа соңгулдалар мурнуу чарында хей-даа турган болза, республиканың чурттакчыларының хей кезии кым дээш соңгуур дээни баш бурунгаар тодаргай аларган. Соңгукчуларның чамдыызы боттарының шиитпиринин дугайында солун-сеткүүлдерге дорту-биле бижип-даа турганнар. Ындыг шиитпир Тыва Республиканың Баштыңы албан-дужаалга ажилдап тургаш, Шолбан Кара-оолду кылган ажил-херектери-биле оларның хууда ажил-ижи, амыдыралы-биле харылзаалыг болганы.

Чижээлээрже, комсомол, партия, совет органның хоочуну, улуг назылыг соңгукчу Оолак Кара-Сал «Шын» солунче чагаазына Күрүне Думазының депутадына Лариса Күжүгетовна Шойгуну депшидип, ооң-биле ужуражылгага чеде бергеш, Чыраа-Бажы суурже орукту асфальтылап кылырын, суурнуң электри шугумун чаартып бээрин дилээн бижимел чагыгны кириген мен. Мээң чагыг-дилээмни Лариса Күжүгетовна Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолга дамчыдып берген. Ооң түнелинде тендир дивес дески оруктуг болганывыс бо чүве. Бистиң Чыраа-Бажы суурже 5 километр орукту 2013 чылда орукчулар кылып берди.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-

оолдуң бодунуң идип үндүргени тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле сырый холбаалыг төлөвилелдер чоннуң бот-идепкейин дыка көдүргөн. Оларның бирээзи 30 хар-назы чедир аныяктарның өг-бүлелеринге «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилел. Мал ажылынга ажилдап шыдаар аныяктарга бо төлөвилел дыкала дузалыг болду. Чижээнге Каа-Хем кожуунуң Бүрүн-Хем суурда мээң уруум Аянаның огу Бадарчы Орлан Оrlан-овичини хамаарыштырып болур. Ооң өг-бүлөзи бо төлөвилелге киришкеш, мал кажаазын, чурттаар бажыңын шалыпкын, эки шынарлыг тудуп дооскаш, 200 баш хойну коданында апаргаш, кадарып турар.

Шолбан Валерьевич сөглээн сөзүн, эткен аксын ээлеп шыдаар бүзүрелдиг удуртукчу. Каш чылдар бурунгаар ол Саглы суурга кире дүшкеш, «Орууңар дескиледип, кылдыртып бээр мен» дээш чоруткан. Үр-даа болбаанда күчүлүг техникалыг орукчулар келгеш, Саглы ховузуңда эдирээ дег кидирээш орукту дескилеп каапты.

Черле ынчаш, каяа-даа чорааш, бо кижиги дыңнаарга, чоннуң ниити хөөнү чаңгыс боор чорду – Тываның Баштыңына Шолбан Кара-оолду соңгуп алыр. Мен база, Шолбан Валерьевич Кара-оолду база катап соңгуп алылыңар деп, шупту соңгукчуларны кыйгырдым» деп бижээм.

Чаа-Хөл кожуунда бистиң идепкейлиг бижикчивис Шөмбүл Байыр-оол Тыва Республиканың Баштыңына Шолбан Кара-оолду соңгуур деп шиитпирин база «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Инек – чемгерикчи малым» деп губернатор төлөвилелдерин боттандырып, көдээниң чонунга херек кырында дузаны чедирип турары-биле харылзаштырган. «Чүгле аныяктарга звес, назы-хары дөгүй берген кижилерге бэзин «Инек – чемгерикчи малым» төлөвилел дыка дузалыг болду. Суурларда суг кижилерге чаңгыс-даа инек ажыктыг, сүттү, өрөмени берип турар. Инектиг кижиги тодуг деп чоннуң үлөгер чугаазы черле чөптүг» деп автор чагаазында бижээм.

Тываның Баштыңына Шолбан Кара-оолду соңгуп алырының дугайында чагаалар «Шын» солунуң почтазынга хей болган. Шолбан Кара-оолдуң шиитпирлиг мөзү-шынарын, сорулгазын чедип алыр дээнде шудургузун, туруштуун ол чагааларның авторлары демдегеп, чогум-на ындыг кижиги республиканы удуртуп шыдаар деп демдегеп турганнар.

Кызыл хоорайдан Хирлиг-оол Конгар «Силерде мерген угаан, быжыг туруш, сагыш човаачал чорук, күштүг энергия, удуртуп арга-дуржулга бар-дыр. Чонуңар дээш, төрзэн Тываңарның чечектелип сайзыраары дээш ажилдаңар!» деп редакцияже чагаазына Шолбан Кара-оолдуң дугайында бижээм.

Шолбан Кара-оолга деткимчезин кижилер шүлүктөп бэзин илередип турган. Хоочун башкы Алдын-кыс Сарыгларның шүлүктээн одуруглары. Даргавыстың бажы чиик-тир, Дуржулгазы хуннуң-не өзүп, сайзырап тур.

Авторитет база улуг апарган-дыр,

Ажыл кылыр дуржулгазы база өскөн.

Хоочун башкы, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергинин, Сүт-Хөл биле Кызыл кожууннарның хундүлүг хамаатызы Ооржак Хөвөң республиканың удуртукчузу албан-дужаалга Шолбан Кара-оолдуң бүдүргөн ажил-хөдөөн санап бижээш, «Бай-байлак, чараш чуртувустуң баштыңызынга Шолбан Валерьевич дээш бадылаалыңар. Энергиялыг, бурунгаар көрүштүг» деп, чонну дорт-ла кыйгырган.

Амыдыралчы арга-дуржулгазы улуг, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөңзө чок хоочуннардаң аңгыда аныяктар база Шолбан Кара-оолду деткээм. ТКУ-нуң күш-культура факультетинин 2-ги курсчузу, кикбоксинге спорт мастеринге кандидат, соңгулдаларга эң баштай киришкен Олча Монгуш республиканың удуртукчузу аныяктарны деткип, эки өөредилгелиг студентилерге бодунуң стипендиязын тыпсып турарын, берге байдалдыг өг-бүлелеринин уруглары эртем-билиг чедип алырынга «Өг-бүлө бүрүзүңге – чаңгыстан

звээш звес эртемниг уруг» төлө биле дузалап эгелээнин демде «Соңгулдаларга киржир эш-өө Шолбан Валерьевич Кара-оол дэдылаарынче кыйгырдым» деп бичүүлүңге бижээм.

Тываның улустуң чогаалчызы Чоол Куулар республикада шиитпиртинмейн турар чамдык айтырып редакцияже чагаазына көдүрүп, Шойгуну чүге деткип турарын тайлааш, Тываның Баштыңы албан-дужаалга Шолбан Кара-оолду бадыла боданып алганын база дыңнаткан.

«Шын» солунга келген чагаал авторларының Тываның Баштыңына дужаалга Шолбан Кара-оолду сөдзэн бодалы чаңгыс аай болган. А тиктиг партияларга оларның хамаары аңгы-аңгы. Шагаан-Арыгга пенс Монгуш Александр «Сентябрь Күрүне Думазының соңгулдага Комитетини, ооң кежигүннерин изиг чүрээ холум-биле бадылаар мен» деп бичүүлүңге бижээм.

Республиканың Баштыңына Шолбан Кара-оолду арттырып алгаш, Күрүне Думазының депутадына арга-дуржулгы Мерген Анай-оолду соңгуп ал соңгулдаларга политиктиг партиялар РФКП-ни деткирин Кызылдан Д.Куулар саналдаан.

Тываның улустуң чогаалчызы Ни Куулар «Чүге Ш.В. Кара-оол Тыва Баштыңы боорул? Чүге дээрже... чүүлүңге «Соңгулдалар Шолбан Кара-оолдуң тиелелгези-биле доостурун бо даа болзумза, чонумну, черле анаа байн, идепкейлиг болуп, ону деткээм албан бээринче кыйгырдым» деп бичүүлүңге бижээм. Чогаалчының бижээни езугаар болган Шолбан Кара-оолду чон деткээм, соңгулдалар ооң тиелелгези-биле доозулган.

«Шын» солуну төөгүнүн көрү дээр-ле чөп. 2016 чылдың сентябрь 18-те соңгулдалар ам төөгү апарган. Ол төөгүлүг болуушкун бистиң чукчуларывыстың «Шына» бижип турган чагааларында ышкаш болган.

«Шын» солунуң ниити политиктиг килдизинин допчулалары

• Пенсия хандырылгазы

БАЛЛ ЕЗУГААР ЭДЕ САНААН

2016 чылдың август 1-ден Тываның ажилдап турар пенсионерлери ап турар пенсиязының бичии немей бергенин эскерип каан. Чүге ындыгыл дизе, ажилдап турар пенсионерлерниң камгалалдыг пенсиязынга чыл санында корректировка чоруттунуп турарындан, ооң хемчээли бичиилөп өзүп турарының ужуру ол-дур. Корректировканы азы өскээр чугаалаарга, эде санаашкынны Пенсия фондузунуң специалистери улустан билдиришкн чокка боттары чорудуп турар.

Назы-харның база инвалид болганының камгалалдыг пенсиязын ап турар болгаш эрткен чылда ажилдап турган болза, ажил берикчилери олар дээш камгалалдыг дадывырларын бүрүнү-биле шилчидип кириген таварылгада, август 1-ден оларның пенсиязынга немелделиг эде санаашкын кылдынып турар.

Бо чылгы эде санаашкынның онзагай талазы чүдөл дизе, ону баллдар езугаар чорутканы. Ажил берикчилеринин шилчидип киригени дадывырлардан хуу пенсия коэффициентинин үстүкү хемчээлин бо чылын санап үндүргени-биле хоойлу езугаар эде санаашкын 3 балл иштинге чоруттунар кылдыр доктааттыганын. А 2016 чылдың февраль 1-ден бир балл 74 рубль 27 копейка дең болганда, камгалалдыг пенсияга немелдениң эң үстү – 222 рубль 81 копейка, оон артыр немел бербес (74,27 рубль х 3 балл).

Эде санаашкын езугаар кылдыганын

немелделерни бо чылдың төнчүзүңге чедир төлөп бээринге Россияның Пенсия фондузунуң бюджетинден 50 млн. рубль немей негеттинер. Чылдан чылче Пенсия фондузунуң акша-төгери чедишпес болуп-ла турар. Ынчангаш бо чылын февраль 1-ден индексация чорудуп тургаш, ажилдап турар пенсионерлерниң пенсиязынга ол өзүлдениң 4 хуузу немел бербээн болгай. Оода эде санаашкынны кылып бергенин өршээлдиг деп көөрдөн башка, оон өскээр чүү дээр боор.

Тыва Республикада бо чылдың август 1-ден 16258 кижиге хамаарыштыр эде санаашкын чоруттунган. Ол саннар дээрже камгалалдыг пенсия алыкчыларының шуптузундан 26 хуу болуп турар. Өскээр чугаалаарга, 2015 чылда Тываның девискээринге 16258 пенсионер ажилдап турган-дыр. Август 1-ден эде санаашкын чоруткан соонда оларның пенсиязынга немелде ортумаа-биле 148 рубль 72 копейка болган. Эвээш-биче пенсияга чолдак «кудуртук» 100-даа акша немере-дир, оон ыңай чүү деп чүү дээрил. Чүгле пенсия акшазы чүге-даа чедишпес болурга, хей кезиивис, чамдыкта улуска аартыктады-аартыктады, ажилдап-ла чыдар болгай. Хей каът бажыңарда пенсионерлерниң каш пенсиязының барык чартык кезиин коммунал ачы-дузалар өртээ «чиптерин» билер болгай бис. Пенсиядан пенсияга чедир чурттаар, ындыг амыдыралдыр ийин...

Надежда ЭРГЕП.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗА ТӨВҮ

Кызыл хоорайда коворкинг (аңгы-аңгы угланышкынныг сайгарлыкчыларга чаңгыс черге ажилдаар арганы берип турар) төп чоокта чаа ажыттыганы. Төптүн удуртукчузу Евгения Хертектиң чугаалап турары-биле алырга бо төлөвилелди ТР-ниң Инвестицияларны хаара тудар талазы-биле агентилелин база «Ажыл-агыйжы Россия» хей-ниити организациязының деткимчези-биле боттандырган. Сайгарлыкчыларга хей талалыг ажил-чорудулгалыг төптү тургусканының кол сорулгазы – бизнес эгелээшкннерни хөгжүдеринге шаптараазынарны эвээжидип, ажил-агыйжы болгаш депшилгелиг бодалдыг эки эгелээшкннерни деткип, сайгарлыкчыларга хоойлу-дүрүм-биле холбашкан айтырылгаларга деткимчени көргүзери болур.

Бо чаа коворкинг-төп амгы үеде ажилдап турар Бизнес-инкубаторга чижилге звес-тир дээрзин Евгения Херте та-йылбырлап турар. Бизнес-инкубаторнуң айтыры – хөлезиге шөлдер бээр, семинарлар болгаш консультацияларны эрттирери болур. А коворкинг-төпте сайгарлыкчы ажил-чорудулганы үдеп дузалажыр база төлевирлиг юридиктиг ачы-дузалары бар. Ынчангаш Бизнес-инкубатор-биле сырый кады ажилдаар сорулгалыг.

Коворкинг-төпке кире бээрже чылыг чырык, таарымчалыг. Ында ажилдаар зонада 14 олуттарны компьютерлер-би-

ле четчелеп, wi-fi-интернетти кириптерлер, улуг самбыра, проектор, канцеляр херекселдери-биле четчел олуттарны бир шакта, хүнде, неделде айда-даа хөлезилеп ап болур. Юридиктиг болгаш бухгалтерлерниң ажилы хамаарышкан айтырылгаларга, хуу сайгарлыкчыларга хуу бүдүрүлгелерни бол кызыгаарлаан харысалгалыг ниити дерни бүрүткөп, учетка турар талазы-биле халас консультацияларны берип турар. Аңгы офис ажыдып, бухгалтер ажилдакчылары тудар хөңнү чок бол өске-даа документилер-биле ботт шүүдеп ажилдаар күзел чок азы эртем билин чедишпес сайгарлыкчылар ма келгеш, төлевир-биле ол ажилдаар кылдырып ап болур. Интернетте төптү порталындан ооң ажилдаар чоруду ачы-дузаларның хевирин, төлевир билип ап болур. Чаа төп ажыттыганын кай эртемниг 5 аныяк кижинин ажилда олудун тургускан, ачы-дуза чедирип көвүдээн тудум немей специалистер хаара тудар арга бар. Амдыызын мында Хей талалыг хүлээр төптүн (Монгуш) бир специализинге ажилчын олут тускайлаан.

Черле ышчаш бо коворкинг-төп келген сайгарлыкчы бүрүзү бодунуң тугузуп келген айтырылгаларын бүрүнү-биле шиитпирледип алыр бүгү байдалдар дээрзинге бүзүрел улуг. Төптүн турар чир-таарымчалыг: Кызыл хоорайда төвүнде Чүлүм-кудумчузунуң 40 ады бажыңында.

Бистиң ко...

«ШЫННЫН» почтазындан

ӨӨРЛЕРИМНИ САКТЫП...

• Хоочуннар аравыста

Кожуун чагыргазының архив өрээлинде райкүүс-томга ажилдап чораан хоочуннарның чурук-хө-руун асканын сонуургап өрүп, кады ажилдап чо-раан даргаларының, эш-өрлеримниң чуруктарын өргөш, эрткен чалыы үе-еривисти, ажил-чорудул-авысты бодап, сактыыш-ының кавайыңга чайгады өрдүм.

Эрги үелерде кожуун чагы-рының даргаларына К.Л. Маа, С.Я. Мөңгө, статисти-килдизинге Д.С. Бадарчы тиг аравыста чогу хомудан-экономика килдизинге Л. Э. гуш, ХБАБ эргелекчизинге

Г. Ч. Соян, хыналда килдизинге А.М. Иргит, инспекторунга З.С. Лапчаа, бухгалтеринге Д.С. Монгуш, секретариатка С.С. Шойдуң олар караамга көстүп, оюн-баштак чалыы үелеривисти сактып олурдум.

Чылдар солчуп, чаа үе көстүп келгени ол ышкажыл. Самбыра-да эштеримниң аныяк, чаражын кайгап, бодумнуң акшый бер-генимни бөгүн чаа билеп каан дег болдум. Ам канчаар бурган башкының берген узун назы-нын чангырдан башка. Бистиң аравыстан кончуг угаангыр, ажил-ишчи ырлаар эживис Очур кызы Александра, амыдырал-чуртталганы ыяк кылдыр баш-карып, орус-тыва аыш-чеминиң

дээжизин кылыр эживис, Тестиң энерелдиг керни Зоя Салчаков-на, бойдустан чараш кылдыр чаяаттыңан Галина Чоодуевна килдизинге 25 чылдар иштинде төлөптүг ажилдаан. Оон бир ажилдакчывыс Серенмаа Серге-евна хөй-ниитичи, херэзженнер шимчээшкениниң хоочуну дээш оон-даа өске эш-өөрлерим-биле эгин кожа ажилдап чордувус.

Чээрби чылдар иштинде ажилдап чораан чагыргамга чеде бергеш аза бээр бол-дум. Аныяк ажилдакчылар чагырганың оран-савазын амгы үени-биле дерип чаарткан. Хоочун ажилдакчы аларган, чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралак-

чызы Чейнеш Урунзаевнаның ажилын эки деп үнелээр мен.

Чоокта ажилдап келген ча-гырыкчывыс Долбан Самдан кожуунда эртип турар хем-чеглерде шуптузунга киржип, кызымаккай ажилдап турар. Ка-дыым байдалы шоолуг эвес-даа бол, хемчеглерден чыда кагбас кижилер мен. Эрзин кожуунуң ча-гыргазына ажилдап чорааннар Кызыл хоорайга чыгып турга-нын «Шын» солундан номчудум. Эрги чылдарда чагыргага ажил-дап чораан эштерим Самагал-дайга эрткен-барганывысты хөөрежип, чыгылылар.

Клара ЧИЖИТ.
Тес-Хем кожуун.
Самагалдай суур.

• Номчукчу айтырыг көдүрүп тур

КУЗЕНЧИГ «ААЛЧЫВЫСТЫН»
КЕЛИРИ БАКСЫРААН

Бо ала-шокар амыды-лда кижиниң эң-не ужу-жыксаар, чугаалажык-тар, кандыг-бир чүвени иди сайгарыксаар кижилер чоруур ышкажыгай. Бистиң өг-бүлөвисте чер-хөңүвүс калбазывыс, ренчиг «аалчывыс» — «Шын» солун бооп турар. Ботачы солуннарывыс эк-бээр, артында чүве кы-ыс безин ылгын апаар. а-мында доозулбаан чыдырда, солун шөлзөн туттунмас. Шупту чүвөн алгаш, ам-на шөлзөн, уг. «Шын» солун-биле алажып, «маргыжып», «дээржип», «удурланып», «ип», сайгарып эгелээр сен. деп чүве. Бис кожуундан аыл хоорайга көжүп келгесте, биске эң-не чоктанчыг, ес чүве — солуннар чок ыныс болган. Кожуун-ыр-ла болгай — номер үн почта хааржаанда суп турар. Кызылда бо каыт-нарда почта хааржаатары

деп чүвөлөр каракка чаржын-чыг апарган, аксы-мурну-даа чок, куруг астынгылап калган тургулаар. Ону та кым азы кай-ы организация харылаар ужурулг чүве? Кижилер бодаарга, Кызыл хоорайның почта, харыл-Заа салбырының начальниги харылагы дег чүве-дир.

Үе-чегелеривис-биле-даа, кады-кожаларывыс-биле-даа чугаалажырывыска, чагыдылгалыг улус колдуу чок боор чорду. Чамдыктары садып номчуур бис дээр. Бис база беш чыл хире са-дып номчуп келген бис. Дөмей-ле чагыдылгага четпес. Бир номер бар, бирээзи чок боор. Чугаалашкан улузвустуң хөй кези «улуска солун чагыдып бээр дээн эвес, чоор ону» суг дигилээр чорду. Почта хааржа-тары чок, солунну өске кым-даа аппаар боорга, ынча дээр чөп-даа ыйнаан.

Маааа бир таварылганы сактып көрейин. Сарбашкын чылының Шагаазында Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурнуң чагырга чериниң чалаа-

ны-биле жюри даргазының хүлээлгезин күүседип кириш-тим. Коллективтерниң канчаар белеткенгенин көрүп чоруп турарымга, төштү болгаш ужага эштей салыр чоданы шуптушын эвес салып алган боор чорду.

Мен Шагаа бетинде «Ужа, төш» деп чүлдү «Шынга» пар-ладып үндүргөн мен. «Оода ону номчувааныңар ол бе?» — деп, башкылар коллективинден ай-тырган мен. Чок, номчуваан, чүге дээрге чагыдылгасы чок.

Ийе, харын, бүгү чүвени интернеттен билип ап турары эки-ле-дир. А «Шын» дээрге тыва дылывысты камгалап, ка-дагалап чоруур чаңгыс борбак солунувус эвес чүве бе? Тыва дылывыс-биле чергелештир езу-чаңчылдарывысты база-ла «Шынга» илередин-дир бис. Мээң хөлчөк-ла таныырым бир кижилер: «Сээң материалдарың номчуп тур мен. Солунну угбам сугдан алыр кижилер мен» дидир. Боду та чоп чагыдып албас чүве.

Шаандан тура солун-сеткүүл

номчуп өөренип калган улуска арай деп чагыдып алган солуннарын үе-шаанда эккеп бербеске багай-дыр. Бистиң бо чурттап олар улуг бажынывыста чагыдылгалыг каш борбак улус бар. Бис эрги орус хүрээ чоо-гунда №7 почта харылзаазына хамааржыр бис. Аңаа Светлана Ховалыг почтачылап турда, хөлчөк эки турган, солунну ол шуут-ла бажыңга кирип бээр. Ажылыңа кончуг кызы-мак уруг, чок болза «Солунуңар адааңарда, «Буяның» садыг-да» деп кижилер долгаптар. Чер-ле чаңгыс-даа номер үзүктөвзүн чүве. Ам Света узун шөлзө үнери-биле өске адырже шил-чээр. Солуннарывыстың кээр-даа баксыраан: үезинде келбес, чок болза чыып алгаш эккээр.

Бис ышкаш назы дөгүй бер-ген, солун номчуп өөрөнгөн улуска «Шын» — күзенчиг «аал-чы» деп чүвени бо аныктар кааа билирил аан...

Валентина БЕГЗИ (Монгуш),
хоочун башкы.

• Амы-хуунуң бодалы
АЙЫРААН-НА БОЙДУЗУВУС, КЭЭРГЕЛ
ЧОК ХЫДЫКЧЫЛАР

сти долгандыр турар ногаан арга-эзим-ис, хемнер уннарында шыргай аргала-с кижиден эгелээр бүгү амылыг дириг аннарга тыныш санында херек. Ногаан бүрүз өл-шыктың магадылалы ол. Амгы черниң дириг чүге-даа, ылаңгыя бойдус-маарылгазы көңгүс өскерилген. Бир ында тус черлерде көдээ сумуларның галарының ажылының кошкаа, эреңгей бодунуң чер девискээриниң ниити бай-билбеси, таныш-көрүш, төрөл-дөргүл ажилдаарында-дыр ийин.

рта чүглө тайганың хемнер уннарының кайы-хамаан чок, кыш, чай дивейин алы-хыдып турарын дүвүрээзин-биле олур мен.

стиң Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-суму чагыргазының административтиг кээринге хамааржыр Дагыр-Шеми, -Хем, Аныяк-Чыргакы ол ынаар хемнер ының арга, эзимнериниң ыяжын шуут айыра чокка кезир, кыргыч каалканын хынаар, хайгаараар, чурумчудар кижилер. Чадаананың ыяш ажил-агы албан

чери көңгүс сагыш салбас, хыналда чорутпас.

Телевизордан көөрге чоп, ыяш кескен төтөглекчилерни туткан, торгоал онааган, судтаан-даа турар-ла боор. А бисте Тывада ындыг чүүл көңгүс дыңналбас. Ыяшты ажыг-лаарын ажыглаар-ла ыйнаан, ынчалза-даа чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг болгай. Арга-арыг даамылдары дээр көдээ суурларда шалыңныг ажилдакчылар арга-арыгны кам-галап-хумагалаар хүлээлгелиг эвес чүве бе? Оларның арга-арыгды хыналда кылып турга-нын кижилер көрбөс. Шыргай турган кат-чимистиг черлерни көрүңер даан, ажык дазырлар, шаараш оймактар апаргылаан. Келир үеде амгы ышкаш арга-арыг артар деп бе?

Хайыраан бойдузувус, кээргел чок хыдык-чылар...

Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызы база ТР-ниң Арга-арыг ажил-агының талазы-биле күрүне комитеди бо талазы-биле шыңгыы хемчегни ап, бойдузу-вусту камгалаар боор деп идегеп каалы.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы.

• Ажыктыг сүме
МӨӨГҮЛЕРДЕН
ОВААРНЫҢАР!

Бойдуштуң кат-чимис бай-лактарын чыып, белеткеп алырының үезинде мөө-гүлөргө хамаарыштыр тус-кай чугааны чорудары чугу-ла. Чүге дизе, билир болгай бис, мөөгүлөрниң чамдыызы хоранныг болгаш кижиниң амы-тынынга безин айыыл-ды тургузуп болур. Мөөгү чыыр бетинде чиир болгаш чивес мөөгүлөрниң дугайында эки билген турары чугула.

Амгы үеде чиир мөөгүлөр безин үлдүргөй бүдүжү-биле хоралыг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдерни бодунче кири сиңирип аппаар. Ынчангаш орук-тар кыдыындан, боктар бол-гаш бүдүрүлгө артынчыларының чоогундан мөөгү чыып болбас. Ол ышкаш изиг, кургаг агаар-бойдус турда, мөөгүлөр шыгын чидириптер болгаш хоралыг чүүлдерни бодунга сиңире бээр. Кажан-даа чиг мөөгүнү шенеп чип болбас. Оон аңгыда 14 хар чедир уругларга, улуг назылыг улуска база ижин-баарында хоо-чулуг кижилерге мөөгү чиирин сүмелевейн турар. Чүге дизе чиир мөөгүлөр безин элзэн аар чөмнөргө хамааржыр.

Мөөгүден хораннаың тавар-ылгалар кол нургулайында ону шын эвес чыырындан болгаш ба-гай белеткээнинден болуп турар. Чижээ, мөөгү дүргөн үреличел чөм болганда, ону демир азы пластик хумуңнарга, полэтилен халтарга чыып болбас. Ол ыш-каш эрги, үезин эртер турупкан, курттуг мөөгүлөр албас. Арай-ында чип болгу дег, арам-саар мөөгүлөрни дузаарындан, ка-дыларындан ойталааны дээр. Мөөгүнү дузап, белеткеп тургаш, цинк холумактыг демир азы дой саваларны ажыглаары чоруглуг, чылыг черге тургузуп болбас. Мөөгүде бар хоранның токсин-нери ону үр хайындырарга-даа, хаарарга, кургадырга, дузаарга, чуурга-даа белен читпес.

Улус холундан мөөгү садып ап тургаш, кончуг кичээнгеилиг болу-ру чугула. Душ болган кижилер-ден, садыглаашкын чорударына чөлшээрел чок черден мөөгү садарындан ойталаа эки. Чүглө заводка дузап белеткээ мөөгү сатканы дээр. Супермаркет магазиннерге барааның сава-саңгазын, бүдүнүн, этикетказын кичээнгеилиг өөренип көөр.

Мөөгү-биле хораннаганының демдектери: ижин-баар аарыыры, суларак баксыраары, чараалаа-ры, куску кээр, баш аарыыры, үзүктөл чок кустуларындан тү-рээр. Оон соонда нерв система-зының кемдээшкени: көөрүнүң баксыраары, дембээрээр, солуу-даары, уш-баш чок хөделири, этт изири илереп келир. Хоранныг азы шын эвес белеткеп кылган мөөгүлөр чиггенде, кижилер амы-тынындан чарлып болур.

Чамдык улус бо демдектер көстүп келгенде, эмчи баарынче далашпас, боду эрте бээр ый-наан деп бодаар. Мөөгү чигген соонда, азы хораннаганының өске-даа демдектери көстүп келгенде, дораан эмчиге баары чугула. Россияның хереглекчи-лер эргелериниң хайгааралының Тыва Республикада эргелели мөөгүлөр сайгарып билбес кижилерниң ону чыырындан, дузаа-рындан, чииринден ойталаарын сүмелеп турар. Ол кижиниң амы-тынынга, кадыкшылынга улуг айыылды тургузуп болур.

Надежда ЭРГЕП
белеткээр.

•Тыва — чоннар найыралының чурту

Галина Ивановна Принцеваны эң-не баштай мен дөрткү курска, а мээң эжим Василий Белек бешки курска көргөн бис. Ол мынчаар болган чүве. Школаларга күскү практика эрттирген 4-5 курстарның студентилери ноябрь айда өөренип эгелзэн бис. Василий биле мен бир-ле эртен өөренир дээш чоруп ор бис. Филология факультетинин Ленин кудумчузунун эгезинде бажыңың чанынга келгеш, чада кырында узун шилгедек дурт-сынның, чараш арын-шырайлыг, күскү тонун, узун кызыл моюн ораарын мурнунче октап алганындан дурт-сыны улам бедик көстүр уруг тур.

Василий черле чугаакыр болгаш:

— Бо уругнуң чаражын көрем, эжим — диди. — Шуут, даңгына-ла.

Мен:

— Шынап-ла але — деп кагдым.

Уругнуң чанынга чедип келгенивисте:

— Бирги курсчу силер бе?

— деп, Василий баштаканды. —

Таныжып алыр бис бе?

— Ийе. Таныжып алыр бис

— деп, демги уруг чугаалады. —

Чүгле ам эвес.

Василий:

— Дугурушканывыс ол эвеспе

— дээрге, уруг. — Дугурушканы-

выс ол — деп кагды.

Даартазында бистиң бөлүү-вуске орус литература лекциязынга башкы кирип келзе-ле — Василий Белек биле мээң дүүн көргенивис аныак уруг. Бодун бистиң бөлүктүң студентилери-биле таныштырза-ла, орус литература башкызы Галина Ивановна Принцева болду. Ону даңгынага Василийның деңнээни-ле чөп — ат-сывы-даа, алыс боду-даа ылап-ла даңгына. Галина Ивановна бистиң бөлүүвүске XVIII-XIX вектерде орус литература дугайында лекциялар номчуп эгелзэн.

Баштайгы лекция соонда Василийге баргаш:

— Дүүн сээң даңгынага демей-леп турганың уруг литература башкызы кижидир. Фамилиязы безин Принцева — дээримге, кайгаанындан кижимниң дылы агарып каан.

Галина Ивановна назы-хар талазы-биле бистиң үе-чергевиш башкы болган, ынчалза-даа эге курстарның студент уруглары ышкаш кылдыр көстүр. Ооң арын-шырайы, дурт-сыны кадын-нарзыг көстүрү, хар-назыны элзэн улгады бергенде безин, хевээр чорду. Бистиң сагыш-сеткиливиске Галина Ивановна Принцева ол олчаан артып каан.

Орус литература дугайында ооң лекцияларындан хөйну

билип алган бис. Совет үеде чогаалчыларның чогаадыкчы ажылының дугайында билиглер чаңгыс угул турганын билер-ле болгай бис. Литератураны башкылаары, өөренири, чогаалдарга хамаарыштыр бодалдарны илери-дири ынчан өөредилге программасы езугаар тодаргайлап каан идеологтук кыдыг-кызыгаарлыг, аңаа дүүшпес бодалдарны студентилерге чугаалаары башкыларга берге турган. Галина Ивановнаның лекцияларында орус чогаалчыларның чогаадыкчы ажылының дугайында номнарда бижиттинмээн чүүлдерниң арбынын эскерген мен. Эң ылаңгыя шүлүк чогаалдарының дугайында лекцияларда ол ээлзэн илдең.

«Тувинская правда», «Молодежь Тувы» солуннарда Галина Принцеваның шүлүктери бо-ла парлаттына бээр апарга, филология факультетинин студентилеринин башкыга сонуггалы улам күштелген. Литература башкызы боорда, чогаалчы башкы дээрге өөреникчилерниң болгаш студентилерниң караанга бир янзы көстүр дээрзи билдингир-ле болгай. Бодум хуумда мени Галина Принцеваның шүлүктери ханы философчу уткалы, бижээниң бөдүүнү-биле хаара тудуп чоруур. Дараазында одуругларны номчуптаалыңар. Чуртталга дугайында оон артык канчаар бижири боор, шынап-ла ындыг болгай.

... На свете на этом — то черном, то белом — мукает душа, разрушается тело.

(«Контрасты»).

Башкының бижээн шүлүктөрүн солуннарда, шүлүк номнарындан сонуггалп номчуп чорзумза-даа, ооң чогаадыкчы ажылы-биле чүгле 2006 чылда, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнге ажилдай

АДЫ-ДАА, БОДУ-ДАА ДАҢГЫН

бергеш, ажылым аайы-биле таныжып эгелзэн мен. Ол-ла үеден Галина Ивановна-биле бо-ла ужуражыр апарган бис, чүге дээрге ийилзэ Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүннери болгаш, хурал-суглаага олуржур, чогаалчыларның юбилейлерин эрттирер дээш киржир ажылывыс арбын. Галина Ивановна даанган ажылынга дыка-ла харысалгалыг кижидир деп ынчан билген мен. Ооң бир чижээ, башкывыстың боду сыйлып, гипстеп каан хирезинде чогаалчылар эвилелиниң ажилдарына киржип, таксилеп чедип кээр, таксилеп чана бээр. Мен-не болза ынчаар кызып-кылайып турбас боор мен.

Галина Ивановна тыва литературының, эң ылаңгыя шүлүк чогаалының, чогаал очулгазының сайзыралына улуг үлүг-хуузу кириген кижилерниң бирээзи. Тываның күрүне университетинин филология факультетинин литература башкызы ажылының ужуражыры бижээш-даа канчаар, республиканың школаларында Галина Ивановнаны башкым дивесдыл болгаш чогаал башкызы чок. Башкыларның башкызы! Оон дээди ат-алдар, хүндү бар бе? Чок! Ооң студентилеринин бирээзи Сайлыкмаа Комбу башкызының шүлүктөрүн очулдургаш, «Шаанак» деп аттыг шүлүктөр ному кылдыр үндүрген. Философчу бодалдарны Галина Принцеваның бир янзы шүлүктел илередир аянын Сайлыкмаа Комбу кадагалап шыдаанын «Время сеять — время убирать» деп шүлүктү орус дылга номчаан кижиди билеп каар.

Тарыыр өй бар — ажаар өй бар. Эзер өй бар — өлүр өй бар. Үе дээрге аргыттыңан четкилер-дир, үе дээрге четки чежер эпиг өй-дүр. Чүгле харын чаңгыс сеңзэ чүрээм берип ынакшыр өй мээң күзүм талыгырже менден ырап бар-ла чыдар...

Тыва литературының сайзыралына Галина Принцеваның эң улуг ачы-хавыязы тыва чогаалчыларның шүлүктөрүн орус

дылче очулдурганы. Монгуш Өлчей-оолдун, Кара-оол Натпий-оолдун, Зоя Намзырайның дээш өске-даа тыва шүлүкчүлөрүн шүлүктери орус дылга бир янзы хөөннүг апарган. Кара-оол Натпий-оолдун шүлүүн Галина Принцеваның очулгазынга номчуп көрээлиңер.

Вновь птица в солнечной листве поет о жизни быстротечной. А я, ваяясь на траве, размеры пестую беспечно.

Настанет миг, остынет след.

Никто назад не возвратит. Но пела птица, и поэт низал стихи и слушал птицу.

Тыва шүлүкчүлөр шүлүктөрүн мынчаар чечени-биле Галина Принцева очулдуруп чораан. дээрге тыва черге ынак чурттап, ажилдап чорулгаш, салым-чанын шүлүкчү, очулдур Тываның даңгыназы-дыр

Шаңгыр-оол СУ

СКИФ ҮЕЛЕРИНИҢ ЭДИЛЕЛДЕРИ

Удава, сентябрь 23-те, Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи болгаш Бурят Республиканың Национал музейи «Скиф — сибирий аң-меңиниң делегейи: культураларның диалогу» деп көжүп чоруур делгелгени Бурятияга барып көргүзөр. База-ла аңаа Забайкалье чоннарының этнографтыг музейинге «Надя Рушеваның графиказы» деп делгелге болуп эртер.

Аңаа бистиң эрага чедир бир муң чыл бурунгаар скиф-сак үезининг езулуг эдилелдери, биче пластиканың скульптуралары делгеттинер. Экспозицияже кирген эдилел бүрүзү көрүкчүлөргө Тываның уран чүүлүнүн амгы болгаш эрткен үезинге хамаарыштыр көңүс бир янзы көрүштү оттурар. Тыва ус-шеверлерниң каасталга уран чүүлүнүн бурун чаңчылдарының салгалдарже дамчышкаан илередир.

Делгелге залдарында Аржаан базырындан, ооң санында Суглуг-Хем I, II, Хайыракан V, Аржаан-2 базырыктарындан тывылган сөөк, хүлөр, алдын эдилелдери сонуггалп көрүп болур. Бурунгу ус-

шеверлерниң чогаадыкчы хей-аъдының үндезини — хөмдөн, дойдан, демирден, ыяштан, даштан кылган эдилелдер база сонуггалганы. Эрте-бурун скиф уран чүүлүнүн алдын эдилелдерин фотограф Андрей Бронников тырттырып каан. Автор ол тырттырган ажилдарында алдын эдилелдерниң каасталга бүрүзүнүн онзагайын, тудуштурган черлерин, хензиг кезектеринден эгелзеш, эрте-бурунгу мастерлерниң кандыг херекселдер ажылап турганын тодазы-биле көргүскөн.

Ол ышкаш алдындан кылган эдилелдерни гальваниктиг майыктарже шилчидип каан-даа болза, хүлөр, сөөк, даш материалдардан кылган эдилелдерде кижиниң төрүттүнери болгаш өлүрү, буяның болгаш каржы чоруктун демисели ус-шеверлерниң делегейже көрүжүн таварыштыр дамчыттынып хевирлеттингенин скиф-сибирий аң-меңиниң стилинден тодаргай көрүп болур. Республиканың бүгү девискээринден тывылган археологтук тывыштар Тываның ус-шевер уран чүүлүнүн ол стильде нептереңгейин база катап херечилеп турар болгаш бистиң эрага чедир бир

• Делгелгелер

муң чылдар бурунгаар үндезилеттинип тургустунганындан бээр сайзырап келгени

XX вектиң биче пластиканың скульптураларында илереттинген.

НАДЯ РУШЕВАНЫҢ ГРАФИКАЗЫ

Сентябрь 24-те Бурятияның Устүү Березовка суурга Забайкалье чоннарының этнографтыг музейинге Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинден барып чедер «Надя Рушеваның графиказы» деп делгелге ажиттынар. Аңаа Надя Рушеваның 80 ажылы болгаш Рушеветерниң өг-бүлезинин 5 улуг хемчээлдиг чуруктары делгеттинер.

Экспозиция бүгү-делегейге билдингир бот-тускайлаң чурукчунун чогаадылгазының аңгы-аңгы үелерин хаара тудар болгаш ооң чогаадыкчы өнчүзүнүн хөй-талалыын база кайгамчык ажылгырының чажыдын ажыдар. Москваның чурукчузу Надя Рушева чырык черге чүгле 17 чыл чурттаан, кижилерге ол кыска назынында 10 муң ажыг чуруктары арттырып каан. Надяның авазы — Тываның баштайгы профессионал балериналарының бирээзи Наталия

Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева, а — Москвадан чурукчу Николай Константинович Рушев.

Бичии уруг 5 харлыында боду гаар чуруп эгелзэн, ону ооң соонда чурулгага тускай өөретпейн турган Надяның бийир болгаш туш, ручка, гаш будук, фломастер, кургак ине болгаш карандаш, тускай чугайлар, аквар болгаш пастель дузазы-биле чуртчуруктары кайгамчык бот-онзагай, ачыттынмас чараш аялгалыг-даа ышканын техника-биле чураткан чуруктары ол бичии-даа аштап, балавайын, чыныштан чураткан турган.

Делгелгени көрүп келир кижилер аныак чурукчунун делегейже көрүп ооң бажының иштинге тывылган өсүр-вирлерни магадап көөр арга тургустун. Надя Рушеваның чуруктары улуг ачар чогаалчыларның чогаалдарына илгеритрация кылдыр ажыглаттынып турар.

Надежда МОНГА

ЧОГААЛ АЖЫЛЫНЧЕ КИРГЕНИМ

жи мен. Ол девискээр Чадаана сумузунга хамааржыр болгаш чурттакчыларында ону билбес кижилер чок деп чугаалап болур мен.

Авам ол даайының өөренип чораанда амыдыралыңа даштыкы чуртка чүү болуп турганын көргенин, билгенин чугаалап бергенин денди сонургаар чораанын чугаалаарга биске безин дыка солун. Көжээ дааранып олурга, бир-ле солун азы каттырынчыг болуушкуннар чугаалаарга, көжээ эрткени билдинмес. Чамдыктарывыс удуп-даа каар-ла бис. Мен 7-ги класс-ты 1956-57 өөредилге чылында доозупканым соонда төөгүлөр чугаалааш, «Сөөлүндө херек апаар чадавас, бир кыдыраашка демдегеп бижип ап чор, оглум» — дээш, кысказы-биле бижидип каар. Авамның ол алдын өртектиг чугаалары, чагыглары хилис барбаан. Төөгүге хамаарышкан калбак бижимелдер сактып бижий бээримге, бо-ла ажыглаттынып чор. Чижээлээр-ге, Чудук-Кажаның дугайында авам бижидип кагбаан, чугаалап бербээн болза, мен хөөкүй кайын билер мен аан. Улуун ийи харлыымда көргөн болгаш билбес-тир мен. Бичези мен 14 харлыымга чедир чурттап чорумда, авам-биле баргаш, орган казанаан аштап берип, ыяжын токтап берип чордум. Ынчан ол кырган-ачам Чадаана хем ол чарында «Конюшня» деп черге беш ханалыг ыяш өггө чурттап олурган.

Чогаал ажылынче хандыкшы бергеш, бистиң мурнувуста каш-каш вектерде Тывага чурттап чораан төрөл аймактардан салгал дамчып чурттап чораан бистерге чок өгбелериниң амыдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр төөгүлөр чыып бижирин денди берге-дир деп билдим.

Россияның составынга каттышканывыс соонда бижиттингилээн төөгүлөр херек кырында бооп турган төөгүлөргө дүүшпес, анаа чогаадып каан фантастиктиг чогаалдарга хамааржыр бооп турар. Дараазында ийи-ле чижектен чонга билдингери-биле бижип көрейн. Бо чогаалдар компартия үезинде, партияның албадалы-даа ындыг турган. Оон кым-даа чайлаваан. Үе база ындыг турган. Тыва Арат Республика тургустунар мурнунда Моолдун кандыг-бир улуг найырынга Тывадан барып хурешкеш, шүглүп үнгөн мөгени моол ноянар кеземче онаап, шаажылап турган суг деп бижип кааны кандыг-даа шыңга дүүшпес. Чогаал бижээн, кончуг чогаалчы ат-алдар сүрген кижилериниң хоозун чогаалы-дыр. Ол үеде 1890 чылдардан соңгаар Моол биле Тываның аразында каш чыл болгаш эртип турганы моол, тыва ноянарның эп-найыралдыг найырынга Тываның адын камгалап Даа кожуунуң Баян-Тала сумузундан Чымба Куулар ноянның үш мөгези шүүлгеш, хаа аттарны чаалап ап, бажын ажыр бараан-биле шаңнаткаш, Баян-Талазының чонунга үлөп чедиртиргенер болгай. Олар кымнарыл дээрге, Допчуң-оол Куулар бир дугаар, Чамбал-оол Куулар ийи дугаарында шүүлген. Үш дугаарында Чываажык Ооржак Колту дайыны тиилээн соонда болган ол улуг найырга шүүлген. Ынчангаш Баян-Талазының чону ол мөгелерин Допчуң-Хаа, Чамбал-Хаа, Чываа-Хаа деп хундүлөп чорааннар. Оларның салгалдары, бистер, Хаа кырган-ачаларывысты утпаан, дараазында салгалдарывыска чугаалап берип чор

бис. Та адааргалдан, та чүгө бо Хаа мөгелерниң аттары Тываның Кызыл дептеринде безин кири бижиттинмээни салгалдары, бистерге, хомуданчыг болбастың аргазы чок.

Баян-Талазы бистиң өгбелеривисшаг-шаандан бээр мөгелер чуртуп адап чорааны үстүндө бижээним Хаа мөгелер дириг херечилери олар-дыр. Чымба-Хааның мөгө Кончук деп огу, Чываа-Хааның ийи оолдары Социалисттик күш-ажылдың Маадыры Лопсаңчап Чываажыкович Ооржак, садыгы эртемниг Манчын-Доржу Чываажыкович Ооржак алышкылар «Тыва Арат Республиканың мөгелери» аттыг Баян-Талага чурттап чордулар. Чүгө бо үш мөгелерни бижидим, долуз-биле бижээн болза оон-даа хөй, мээң демдегелемде кадагалаттынып чыдар.

1957 чылда өскөн чуртум Баян-Талазың 7 чыл школазын доозуп турувуста, тыва дыл башкызы Алдын-оол Сат «Төрзөн черим» деп темага чогаадыг бижир онаалга берип каан. Аалымга келгеш авамга: «Башкым мындыг онаалга берип кагды, авай, чугаалап берип көрөм» — дээримге, кончуг таптыг кезектеп орга, ынча хардан канчаар маңа өскенимни чугаалап бээрге, ол-ла олчаан бижип алгаш, бодунга номчуп бээримге, дыка мактаан чери база бар. Ол онаалгавысты башкывыска хынаары-биле хүлээдирикен бис. Ийи хонганда боор, чогаадывысты башкывыс хынаан соонда түңнелдерни үндүрүп, кымның канчаар бижээнинге хамаарыштыр тайылбыр кылган. Чамдыктарывыстың чогаадыглары хөй хемчээлдиг эвес-даа болза, дыка каттырынчыг чүве-ле болгай. Мээң бижээн чогаадымы мырыңай кыдырааштың 5-6 арны болган. Адак сөөлүндө мээң чогаадымын номчуп дооскаш, «Бодуң бижидиң бе?» — деп айтырды. Туруп келгеш: «Ийе, башкы, авамның канчаар чугаалап бергени-биле, шак-ла ынчаар бижидим» — деп харыяладым. Ада-иезинден айтырып алырын башкывыс онаалга берип тургаш сагындырып каан-на болгай. Оон мени мактаар маңазы-биле мактаарга, иштимде өөрүп, амырап олурар болгай мен. Ол чогаадымын солунга чырыдар мен дээш, башкым арттырып алган. Каш хонганда өөредилге доозулган. Шылгалдаларга белеткел ажылдары эгелээн. Ынчан 7 чыл школазын доосканнар ортумак өөредилге черлеринче өөренир күзелдиглер өөренип чоруп турган чүве.

Шылгалдаларымын орус дылдан аңгыда, шуптузун «бештерге» дужаап алган мен. Орус дылга арай кошкак турган болгаш эдеригни мүн-не «дөртке» бижээн мен.

Алдын-оол Сат башкым мени кичээл сөөлүндө арттырып алгаш, номнардан эки номчуп, бодуң сагынганында чогаадыглардан бижип турарын чагып, сүме каткан бир дугаар чогаал ажылынга хандыкшырымга идиг берген башкымны черле утпас-тыр мен. Улаштыр Чадаананың №1 школазынга өөренип барганымда, тыва дыл кичээли кайда боор. Деткимче берген башкы-даа чок мындыг чүве. Мээң ол чогаадым солунга та үнгөн, та үнмээн, билбес-тир мен. Баян-Талага ол башкым өг-бүлезиниң чурту Хөндергей школазынче башкылап ажылдап чоруй барган. Ол-олчаан ол башкыларым-биле ужурашаан-даа мен.

Аныяк чылдарымда тыва чогаалчыларның чырыкче үнгүлээн номнарын номчурунга дыка ынак чордум. Бо дээрге, авам хөөкүйнүң эгелеп берген ажылы-ла болгай. «Хөй номчуттунар-ла, кижилер хөйү биле аар, оглум» — деп, авам чагыр. Ырадыр чүве бодаар авам, сөөлүндө барып, огулунуң амыдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр кандыг-бир балаттынмас истерни ажы-төлүңгө арттырып каарын биле чораан хевирлиг. Бодап чораан бодадарым боттанган деп сөглөп болур мен, авай. Сээң чагың ат-алдар дээш эвес, арыг шын дээш туржуп, ада адымга бараан болуп чор мен, авай. Мээң ажы-төлдөрдөмден салгал дамчып, эгелеп каан оруктарымын уламчылап, ужуун шуудуп чоруй баар салгалдарым кажан-бир төрүттүңүп, өгбө мени сактып, чогаадыкчы ажылымны уламчылай бээр дээрзинге бүзүрелим кажан-даа ышкындырбас.

1964 чылда Кызыл хоорайже чорук кылып чорааш, чаа чырыкче үнгөн тыва ном садып алыр дээш, бир садыгга кире бергеш, чаа номнар көрүп тургаш, Сергей Пюрбюнуң «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп номунга таваржы бердим. Бо номну оң мурнунда ла дилеп, тыппайн турган кижилер мен. Амырай-ла бердим. Ынчан колхозтун тудуг ажылынга ажылдап, кыжын ада-иемге дузалажып, төрүүр хоюн кыш ажыр кадаржып турган мен. Хөй кадарарда ол номун үргүлчү хойлап алгаш, номчаан сөөлүндө сайгарылга кылып чордум. Чогаал ажылынче мээң хандыкшылым оттуруп, орук изеп берген улуг ат-алдарлыг чогаалчымын, кандыг-бир хүн шүлүк одуруглары сомалап бижий бергенимде, Сергей Бакизовичиниң ол номун сактып, боду караамга көстүп келгеш, салаа басып айтып берип турганзыг дийин.

Авам номчуваан номун көрүп каанда «Каям, оглум, меңээ база номчудар сен» — деп каар кижилер. «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп номну номчааш: «Бо-дур, оглум, сээң тааржыр ном-дур. Үргүлчү хойлап алгаш, номчуп, өөренип чор» — дээң болгай. Эге сөзүндө өлүм чок бижип кааны сөзүн меңээ чугаалаан, ол-дур, оглум, чырык чер кырынга чаңгыс катап чаяаттыгаш, кандыг истерни арттырып каанын, ону бодаар херек деп, катап-катап ам-даа чугаалап орган ышкаш сактып олурар-дыр мен. Сергей Бакизовичиниң алдын өртектиг чугаалаан сөстөрү бо-дур: «Кижилер чораан назынында чүнү кылып каанын, боду соонда кандыг истер арттырып каанын, бо дугайын бодаар ужурулуг». 1990 чылдарның эгезинде, дачага чурттап турумда, бо номум-биле хамык чыып чораан демдегелдеримни кончуг чараш балетказы-биле, бажынымны үрөп киргеш, бажың ишти-биле каттай, дачаның «ийи буттук» кокайлары оорлап апарган болгай. Өртектиг чар-даа тарадырымга олчаан читкен мындыг чүве.

«Алдын доос», «Хей-аът» каттыжыышкыннарынга чогаадыкчы билим бедидип өөренип турумда, удуртуп турганы Сайлыкмаа Комбу, Черлиг-оол Куулар башкыларым мээң шүлүктеримни сайгарып көргөш, «Улуг-Хем» чечен чогаал сөткүүлөп парлаттырып, ном кылдыр чырыкче үндүрерин сүмелеп турганнар. Олардан аңгыда арга-сүме кадып, чогаалдарны кагбайн, уламчылап бижип чоруур бодумнун

кады төрзөн ийи дугаар кыс дунмамның оолдарының ачазы, чүглө Тывада эвес, республикадан дашкаар ат-алдарлыг, Москваның М. Горький аттыг чогаалчылар институтунун бир дугаар тыва доозукчузү күдээм Доржу Монгуш база Баян-Тала күдээзи Көжелдей Монгуш мээң ында-хаа чырыкче үнгүлээн шүлүктеримни номчааш, ном кылдыр үндүрерин сүмелеп, харын-даа Доржу күдээм элээн каш шүлүктеримни хоюглап, бежен чедир чыып тургаш, хенертен чок апарганы меңээ дыка-ла хомуданчыг болган. Элдеп кижилер, компартияның адынга бижип каан шүлүктерини номчааш, соонда өөренип көөр дээш, улуг-ла айтырыг демдээ салып алыр. 1990 чылдарда компартияның бажындан балык ышкаш, чыдып эгелээн үези-ле болгай. Ынчангаш ынчап турган боор деп, сөөлүндө бодаан мен.

Хан төрөл өгбелеривис үш ада-ие ырай-даа берген болза, кырган-мелеривис Бора-Хөлдүн Улуг-Ховалыглар уктуг Тыва-Куунуң тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедразының доцентизи, филология эртемнериниң кандидаты Клара Доржу (Куулар) мээң солуннарга парлаттырган шүлүктеримни, калбак бижимелдеримни сонургап номчааш, мээң-биле сүмелешкеш, бир дугаар парлаттырган «Сылдыстарым сырылары» деп номуну боду кол редакторлааш, үндүргени меңээ деңгеп чугаалаар сөс чок өөрүшкү болганынга, мурнун орта дискке чедир мөгөйп чоруур мен. Буянын кылган үүлөң кажанда-даа уттундурбас, хүндүлүг дунмам. Бо кылып эгелээн ажылывыс моон-даа соңгаар уламчылап, чогаал ажылынга хандыкшып эгелеп алган оруум, Сергей Бакизовичиниң чугаалааны ышкаш, мээң соомдан өзүп келир салгалдарымга изеп берген оруум төнчүзү чок уламчылаар-ла болзунам.

Дараазында үндүрген номну база Клара дунмамның хүн-бүрүдө ажылының чай чогуңдан кол редакторлап шыдавайн, оң сүмези-биле «Шын» солунунуң хоочун журнализи Светлана Балчырын редакторлааны-биле чырыкче үндүртүңен. 2014 чылдың декабрь төнчүзүндө 2015 чылдың чаа чылын уткуштур байырлыг хүнде үнгөн ном.

«Буянын уялар» деп ады безин дыка ханы утканың чажыттарын сөглөп чыдар. Бо номнун бижиттингени база солун төөгүлүг. Бистиң чаңгыс ханныг ададан төрүттүнген салгалдарывыска хамааржыр. Бодап алган тывызымын чажыдын тып эккээринге «Буянын уялар» болуп чогааттынып, бижиттинген. Мен бурган оранынче чоруптарымга, баскан изим уламчылаан ажы-төлүм, төрөл бөлүүвүстү чидирбес дээш, шупту демнежип, дараазында салгалдар уламчылаар кылдыр өг-бүлө музейин ажыдып алгаш, адын «Буянын уялар» деп адаар кылдыр бижиттинген ном. Мээң бижиттинген шыгжамырда кадагалаттыңан архивимде чырыттынмаан чогаалдарым ол музейге шыгжаттынар. Кол өззөн тургузуп каан-дыр мен, салгалдарым. Оон ыңай төнчүзү чок оруун силер салгал дамчып уланчылаарыңарны, улуг өгбөңерниң бүзүрелин амыдыралга боттандыраарыңарны, күзеп каайн.

Сарыг-оол САНЧЫ,
улуг өгбөзи.

Төлөвирлиг үндөзінге парлаан.

Харылзаа, информация технологиялары
болгаш массалыг коммуникациялар адырынга
хайгарал талазы-биле Федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле эргелет «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

ООО «Энергострой»
г. Кызыл,
ул. Колхозная, 2 «А».
тел: 8-905-920-41-01,
8-929-358-18-00
телефон/факс
(39422) 4-85-29
Сайт: www.enst.pro
Email: energostroy-kyzyl@yandex.ru